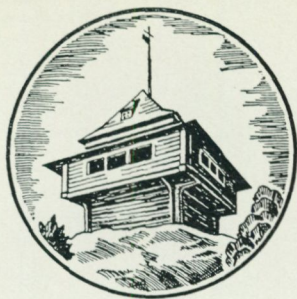

FATABUREN 1969

fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1969

FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1969

Redaktion: Gösta Berg · Sam Owen Jansson · Skans Torsten Nilsson ·
Christian Axel-Nilsson
Redigerad av Ernst-Folke Lindberg
Layout: Torsten Stääf
Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hægström AB 1969

Pärmens färgbild: Frieriet. Oljemålning av Knut Ekwall. Nordiska museet.

Böndernas bönemän

Att bygga äktenskap var i gången tid ej endast en personlig angelägenhet mellan en man och en kvinna. Ända fram till år 1916 var det kvinnans fader eller någon annan nära släkting som i egenskap av giftoman hade rätt att bestämma över hennes giftermål. Den som vägrade lyda föräldrarnas vilja kunde göras arvlös, uteslutas ur familjegemenskapen och komma i stora svårigheter. Föräldrarnas önskan var oftast dikterad av ekonomiska skäl, och resonemangspartier var därför vanligast i borgerliga kretsar och bland de besuttna bönderna. Man ville ej att gården skulle gå ur släkten. Egendomen kunde bli större genom sammanslagning osv. Genom sådana ekonomiska planeringar i samband med giftermål uppkom bl. a. syskonbytessystem.¹

Ofta avgjordes äktenskapen av pojken och flickans fäder. Från S. Unaryd i Småland har vi en målande skildring av ett sådant äktenskapsavtal som fördes på kyrkbacken mellan två bönder.² Vanligare var det dock att anlita ombud vid de första äktenskapssonderingarna. För detta uppdrag vände man sig inte till vem som helst utan anlidade om möjligt s. k. bönemän som ägde personliga förutsättningar för det viktiga värvet.

Frieri genom bönemän har bland bönderna längst brukats i södra Sve-

rige, vilket uppenbarligen sammanhänger med den sociala strukturen. Föräldrarna hade här större inflytande över barnens äktenskap än i övre Sverige, om vi bortser från samerna. Även på kontinenten är bönemansinstitutionen välkänd och de olika sedvänjor som därvid utbildats har kartlagts i Tyskland.³ Man känner även att dylika bönemän i äldre tid förekommit i de högre samhällskretsarna. Redan i en Eddadikt från 900-talet omtalas bönemän i samband med frieri hos jarlarna. Vid hoven och i adelskretsar förekom äktenskapsförmedlare långt fram. Man kan erinra om de friaranbud Erik XIV lät framföra vid olika europeiska furstehov. Danska adelsdamer, som uppfostrade unga kvinnor av god börd i sina »jomfrukammer», ombesörjde även goda äktenskapspartier. Den betydelse man fäste vid deras insats som äktenskapsförmedlare framgår bl. a. av de samtida likpredikningarna.⁴ Vill vi få en bild av bönemansinstitutionen i vårt land, är vi emellertid nästan helt hänvisade till den muntliga traditionen bland allmogen.

Det traditionella frieriet inleddes vanligen med att den manlige kontrahenten eller hans föräldrar vidtalade bönemannen att göra ett besök hos den tilltänkta äktenskapspartnern för att söka utröna hennes inställning.

Om man kunde förutse en positiv utgång, förde bönemannen redan vid detta tillfälle i mer eller mindre för-täckta ordalag frågan om giftermål och hemgift på tal.

Vid det första besöket kom böne-mannen i regel ensam till flickans hem för att »höra eller känna sig för». Han borde därvid vara lite snyg-gare klädd än annars. En sagesman omtalar t. ex., att »Friarlasse» bruka-de vara iförd »hög hatt, gula knä-byxor och röda långa strumpor samt brokig halsduk och vit linneskjorta med stor nervikt krage, hemvävda breda strumpband knutna i lyckor med doskor i ändarna». Fastän alla genast förstod, vad besöket betydde, hörde det till ritualen att inte låtsas om detta. Först efter en lång stunds samtal om väder och vind, hälsa och gröda kunde man försiktigt närma sig det egentliga ärendet. Om böne-mannen tidigare varit en smula åter-hållsam, löstes nu tungans band, och han började »skräppa» (skryta) över de bådas rikedom, »stoånas» (tala berömmande ord) över deras dygder, men visligen förtiga deras fel. Det kunde uppstå ett livligt ackorderande mellan bönemannen och flickans fa-der eller giftoman om fördelar och nackdelar med ett eventuellt gifter-mål, och inte minst rörde sig samtalet om hemgiftens storlek och andra eko-nomiska spörsmål. Kunde böneman-nen övertyga flickans giftoman om att hans uppdragsgivare kunde »väga upp henne», fick han kanske besked med detsamma, att friaren var välkommen i gården eller att man skulle tänka på saken och senare meddela böneman-nen, som då fick göra ett nytt besök.

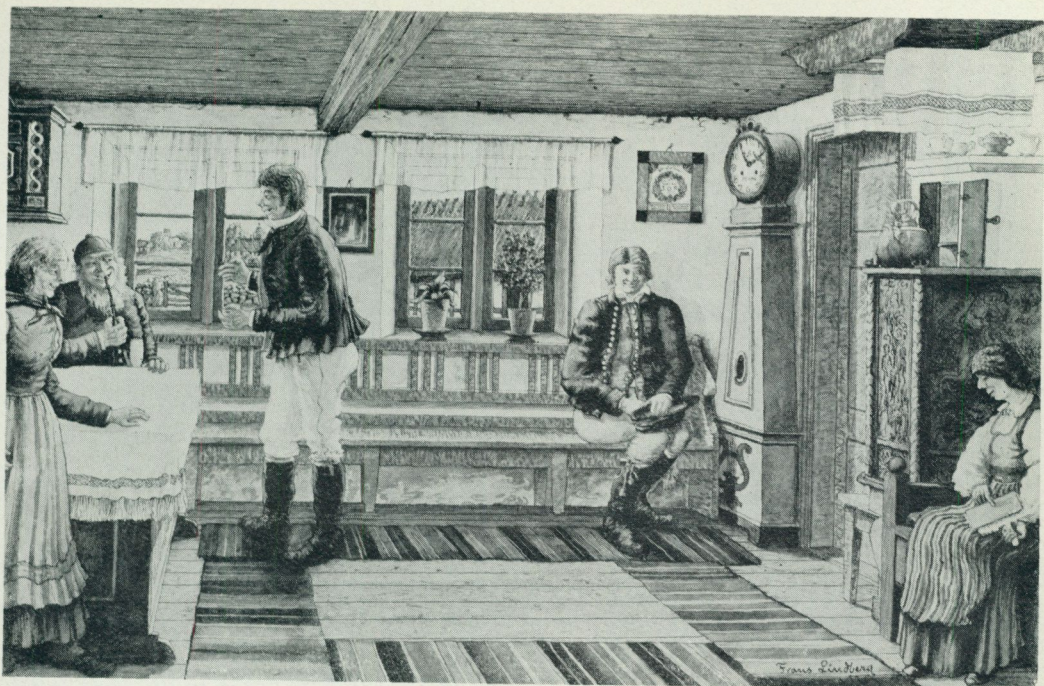
Då friare och böneman gjorde det

första gemensamma besöket hos flic-kans föräldrar, var de tämligen säkra om en lycklig utgång. Själva frieriet kunde då framföras direkt. Det var inte alltid detta skedde i en särskilt högtidlig formulering utan kunde låta sålunda: »Ja, Martin o ja ha egentli-gen kommit hit för att fråa, om Han-na skulle vilja bli Martins 'marojes-ka' (matrederska).»

Fyra sagesmän uppger, att endast bönemannen gick in i flickans gård, medan friaren stod gömd bakom la-dugårdsknuten och väntade. Blev ut-gången lyckosam, kallades friaren in, och avtalet beseglades enligt tre upp-gifter med skålande i brännvin.

En bondmora, som hade många döttrar, brukade säga: »Vi mäktat ha baude sektebrö å våitebrö för jäm-nan, för vi kannå oss allri fri frau friare». Då någon kom i bönemans-ärende, gällde det att visa upp, vad gården förmådde, och till de olika besöken hörde traktering i form av kaffe och brännvin, någon gång även våfflor och kakor. Ibland kunde bö-nemannen undfägnas både hos sin uppdragsgivare och i flickans hem. »Bönemannen måste vara väl smord, dvs. fägnad med mat och brännvin. När så bönemannen skrutit så gott han förmått, så vart han lika laddad hos flickans föräldrar.»

På bönemannens första besök kun-de följa åtskilliga andra beroende på hur pass »hårdgift» flickan var, innan bönemannen fått löfte om en dag, då friaren fick komma på besök. Bö-nemannen var ofta med friaren vid detta tillfälle och kunde då presen-tera de båda kontrahenterna för var-andra med orden »Jaha här ä pajj-känn, å här ha vi flekkan». Även nu

Frieri med böne-
man i Ingelstads
härad, Skåne. Ak-
varellerad teckning
av Frans Lindberg
1935 efter tradi-
tionsuppgifter.

bjöds riklig traktering, och parlamen-
teringen om ett eventuellt äktenskaps
för- och nackdelar började på nytt.
Hur viktigt det var, att parterna kun-
de komma överens om hemgiften
framgår av uttalanden som att »de
kunde va så noga, att om det skil-
de på en skäppa havre, lät de bli med
giftermålet» eller »får jag inte den
grannaste kon Ni ha i lagårn, så tar
jag inte Er gräbba, får Ni ska veta,
att hon är bå liten och låjä».

Om friaren accepterats och man
enats om hemgiften, bestämdes en
dag, då flickans föräldrar skulle kom-
ma till friarens hem för att göra sig
underrättade om förhållandena där.
Detta besök kallades därför ibland
»skådning» eller »skådande».⁵ Stun-
dom kunde flera sådana besök och
återbesök ske före trolovningen.

Vid mera högtidliga trolovningar
inbjöds prästen och klockaren, och
bönemannen fick då träda i bakgrun-
den. I några uppteckningar säges, att
bönemannen skulle vara med och
bekräfta det unga parets förening ge-
nom handslag liksom efter köpeav-
tal. Enligt Nicolovius höll böneman-
nen ett tal med utgång från ett bibel-
ord, t. ex. berättelsen i Första Mose-
boks 24 kapitel om hur Abrahams
tjänare Eleasar utsändes för att be-
gära en hustru åt Isak.⁶

Utom det traditionella frieriet,
framfört genom böneman till flickans
giftoman, omvittnar uppteckningarna
ett annat mindre konventionellt till-
vägagångssätt, varvid mer eller mind-
re professionella bönemän agerade.
Denna form av frieri kan även ha
förekommit jämsides med det tradi-

tionella men synes under slutet av 1800-talet ha blivit mera allmän. Dessa bönemän inriktade sig direkt på giftaslystna ungdomar, och det förefaller även, som om de oftare anlåtats av ungdomarna själva än av deras föräldrar. Ofta tycks deras insats ha begränsat sig till att inleda bekantskapen mellan de två kontrahenterna, varefter dessa själva fick föra saken vidare.

Sådana äktenskapsmäklare höll till, där det samlades folk t. ex. på kalas, i sockenstugor, på kyrkbackar och marknader. Ett visst torg kunde av den anledningen kallas »Friaretorget». Vid ett sådant tillfälle kunde bönemannen gå fram till en flicka och säga: »Jag vet en pojke, som tycker bra om dej. Är du intresserad så kan vi gå till honom och prata.» Eller sa han till pojken: »Jag vet en präktig flicka som har ett gott öga till dej. Följ mig.» En annan taktik var att försöka få till stånd ett möte på tu man hand med den tilltänkta giftermålspartern och genom samtal utöva påtryckning i positiv riktning. »Om möjlighet fanns, så tog dom reda på då de kunde träffa den de sökte ensam hemma eller ensam ute på en åker var som helst.»

Här och var etablerades även direkta äktenskapsförmedlingar. Om en sådan äktenskapsmäklerska, som var verksam före första världskriget, heter det: »Hon hade den förmånen att hennes man som var yrkesman i byn hade många kunder, då bland dessa även fanns en del ungdomar. Hon brukade då gärna gå in på deras kärleksförhållande om de hade någon fästmö, hade de inte det så föreslog hon någon ogifter flicka... Om då

något av hennes förslag godkändes så var det sedan till att höra med den föreslagna tösen... Så var det endast till att bestämma en kväll då detta utvalda par kunde få komma på besök hos denna kvinna, så dracks där kaffe och pratades om varjehanda som kunde liva upp den påbörjade kärleken. Besöken hos förmedlerskan kunde ibland upprepas flera gånger, men så till sist blev gärna saken klar.»

Bidragande orsaker till anlåtande av bönemän kunde vara brist på äktenskapspartner i den egna bygden. »Då de tu inte kände varandra utan bodde på långt avstånd från varandra... var det vanligt, att man genom böneman gjorde sig underkunnig om motparten...» Om däremot föräldrarna bodde i samma trakt och kände varandra, kunde mycket väl pojken fader under sken av något ärendes bege sig till flickans hem och där själv uppträda som böneman. En annan orsak till att en äktenskapsmäklare anlätades uppges vara den fruktan att hamna på glasberget, som många ogifta flickor hyste och för vilka bönemannens hjälp var en sista utväg. Blyghet eller hastigt påkommen tunghäfta i den kritiska situationen anges också vara orsaken till att man anlätade bönemän. De som återopar denna orsak sammanställer bönemännens försvinnande med den nya tidens »djärva och oblyga ungdom».

Länge efter det att en sed mist sin egentliga innebörd kan dess yttre former fortleva. Några uppteckningar anger, att den enda orsaken till att man anlätade bönemän var att »det skulle vara så». »För det mesta var

de nog överens förut, men de skulle likväl ha en böneaman som kom och framförde ärendet.» Till och med om ungdomar som under en tid varit hemligt förlovade med varandra heter det, att »det ansågs opassligt om han inte hört sig för med böneaman».

Böneemannens belöning för väl utfört värv kunde bestå av klädespersedlar, matvaror, spannmål eller kontanter. Det vanligaste betalningsmedlet utgjordes liksom på kontinenten av klädespersedlar. Uppgifter om skjortor eller särkar till manliga respektive kvinnliga bönemän är vanliga (54 st.). I några fall omtalas i stället lin- eller blångarnsväv till skjorta respektive särk. Enligt två meddelare skulle skjortan vara fotsid. Från Västergötland omtalas att böne mannen »skulle ha en skjorta med ärmar i bägge ännå, som man sa, för sitt arbete. Det var två skjortor, som va ihopsydda, så de va te klippa av mitt på.»

Strumpor omnämns närmast efter skjortor som det vanligaste betalningsmedlet (51 uppgifter). Enbart ull till ett par strumpor kunde även förekomma. En modell motsvarar enligt fyra uppteckningar skjortan med ärmar i båda ändar: »Skulle det vara riktigt bra, skulle det vara fötter i båda ändarna på strumporna, så att de kunde klippas av till två par.»

En halsduk, styvhatt eller mössa, en väst eller tyg till en väst omnämns även som belöning. I en uppteckning heter det, att västen skulle vara rutig, medan den enligt en annan skulle vara av samma tyg som brudens klänning. Två sagesmän omtalar byxor som betalning. För förkläde, kläde, kofttyg, kostym, kängor och vantar

finns det endast ett belägg. Kontant betalning varierade mellan 2 och 100 kronor enligt uppgifter av 23 sagesmän. Matvaror säges ha utgjort belöningen i sjutton fall, och den kunde bestå av en ko, gödkalv, slaktgris, ett får, en fläksida, ett fårlår, en ost eller en kanna brännvin.

Enligt uppteckningsmaterialet har den vanligaste benämningen i hela det undersökta området för en äktenskapsmäklare varit böneaman (198 st.), böneaman (82 st.) eller böneaman (22 st.). Enstaka benämningar för manliga äktenskapsmäklare är böneå, böne(e)-målskarl, bönekär, böneaman, bedul, mäklare, friare, förfriare, förkläde, ihopgörare, ihopvidare, passare samt ärnsman. Kvinnliga äktenskapsmäklare kunde kallas böne-, böne- eller bönekvinnå, böne(e)kärring, giftekniv, ärneskär. De få kvinnliga benämningarna beror kanske på att man även kallat äktenskapsmäklerskorna »böneamen».

I Norge kallades äktenskapsmäklaren bl. a. bedemann, belemann, belegutt, böne mann, fyregongs mann, fyriftalsmann, förbudsmann, kvambelsmann, målsmann, ombudsmann, omftalsmann, snacksmann, spursmann, uppboardsmann, talsmann, samt tetalsmann. Danska benämningar är bl. a. æresmand, belemann, friere, mækelsmand, talemann, talsmand och tiltalsmand. I svenska Finland kallas äktenskapsförmedlaren mestadels taltman.⁷ I Tyskland finns vissa benämningar med motsvarigheter på svenskt område t. ex. Betmann, Bittel(s)mann, Bittler, Freier, Vorfeier, Fürsprecher, Machler, Mäkler, Heiratsmakler och Mäkelsmann.

Då någon var ute i friarärende sa-

de man ofta, att han eller hon skulle »böna bort», »ställa ihob», »mäkla ihob» eller »passa ihob» den och den personen.

Om kvinnans eller mannens företrädare som böneman rådde delade meningar: »Då det gäller denna bygd lär det hava varit män som haft detta förtroendeuppdrag, ty man betvivlade, att kvinnor orkade att hålla tyst med ett så viktigt ärende», uppger en sagesman, medan det i en annan uppteckning heter, att »det var mest kvinnfolk som skötte det där – karlarna kunde man inte lita på». Andra påstår, att »kvinnor voro ej dugliga som böneman, men däremot voro de bra som förmedlare av nyheter de båda familjerna emellan.» Och av samma mening är sagesmannen som uppger att »en gammal käring skulle först höra ätte, om de va lönt för den unge mannen att fria», men vid själva frieriet skulle en gammal man vara med, »o han skälle orätta äraned» (uträtta ärendet).

I några fall har jag stött på uppgiften att om uppdragsgivaren var en pojke, skulle bönemannen vara manlig och tvärtom. Sannolikt tog man dock den böneman som stod till buds för tillfället eller som var speciellt skicklig, oberoende av om det var en man eller en kvinna.

Den bild av bönemannens sociala status uppteckningarna ger är ofullständig, och säkra slutsatser kan man därför knappast draga ur materialet: gårdfarihandlare (8), sockenskräddare (5), sockenskomakare (4), bonde, klockare, traktör (3), tiggare (2), dräng, skolmästare, torpare (1). Antalet belägg för yrkesverksamma kvinnliga bönemän är: sierska, »klok»

(4), handlande, kakförsäljerska, sömmerska, tiggerska (2), bondkvinna, brudkläderska, diskerska, torgförsäljerska (1).

Trots de fåtaliga uppgifterna är det naturligt att yrken som gårdfarihandlare, sockenskräddare och sockenskomakare liksom sömmerskor och kakförsäljerskor omnämnas. Deras ambulering verksamhet med årligen återkommande besök eller vistelse i gårdarna gav dem god personkännedom. Deras kundkrets kunde omfatta flera byar eller till och med härader, vilket var av stor betydelse under en tid, då de flesta människor hade ett arbete som band dem till hemmaby och då kunskaperna om yttervärlden ofta inte sträckte sig så långt. Genom sin kännedom om förhållandena inom ett större område blev det lättare för de ambulering yrkesmännen att skaffa en lämplig äktenskapspartner eller att själva sammanföra två parter. »Bindekvinnan», som hjälpte kvinnorna med deras klutar, kunde rentav skaffa sig dubbla förtjänster. Om bölandet lyckades, fick hon fullt upp att göra med de klutar som skulle bindas till bröllopet.

Övriga kategorier som nämns som bönemän är gamla personer, vänner och bekanta, släktingar och »betrodna» personer. Att få omdömet om sig att vara »betrodd» var något eftersträvt, och det betraktades som en heder att kunna få en sådan person till böneman åt sig. Förmedlingen med hjälp av någon släkting eller bekant torde närmast ha haft karaktären av ett slags heders- eller väntjänst, och då har det ej på samma sätt varit fråga om ersättning, som när man anlidade särskilda bönemän.

Bland uppteckningarna har jag endast funnit två som visar en direkt negativ syn på bönemannens roll. De var »lite löjlige personer och hade inget riktigt anseende...», heter det i en uppteckning. En annan meddelare uppger: »Dessutom var det arbetet inte vidare ansett – mest var det inhysingar och arbetare som behövde tjäna en extra slant.» Andra sagesmän anför, att den person som åtog sig att »böna» måste vara ansedd, för annars lyckade man med honom och hans uppdrag. Uppteckningsmaterialet ger inte heller vid handen att bönemännen rekryterats från någon samhällsgrupp med lågt socialt anseende utom möjligen då i ett par uppgifter tiggare eller fattigstughjon omtalas som bönemän. Det sociala anseendet avspeglas även i bönemannens ställning vid bröllopet, där han åtminstone i de flesta fall tycks ha varit medbjuden som gäst, kanske t. o. m. som hedersgäst eller traktör. En sagesman uppger, att »det finns exempel på att bönanen blivit så ärad, att han bjudits stå fadder på deras förstfödde».

Inställningen till bönemännen skiftade uppenbarligen beroende på ålder och stånd. De ogifta höll sig väl med bönemannen för att denne vid lägligt tillfälle skulle lägga ett gott ord för dem. I de fall, då bönemannens medverkan lett till ett lyckligt äktenskap, säges ofta att han mottogs som en kär vän och nära anhörig och alltid inbjöds att deltaga i familjens fester. Men motsatta förhållandet omvittnas även, och det finns uppgifter om att »mången gift kvinna bar agg emot bönemannen hela sitt liv».

Till slut ett par porträtt av böne-

män. Den s. k. »Travarn», en torpare från Algutsboda, kombinerade sin verksamhet som äktenskapsförmedlare med gårdfarihandel. Sitt vederamn hade han fått på grund av att han gick eller sprang så lätt med sin säck eller kärra. »Han tog upp sina bud på kyrkbackarna före eller efter gudstjänsten. Jag har hört talas om, att det hände, att han ibland var vid Algutsboda kyrka före gudstjänsten, och sedan samma dag kom han till gudstjänstens slut i Vissefjärda (gudstjänsten var senare där) och utträttade där andra bud. Man kände lätt igen Travarn, därför att han bar ett knyte på huvudet, som han hade kringlor i. Dem fick han av flickorna i byarna, som ville stå väl med honom... Travarn blev alltid bjuden på de bröllop han ordnat, och då var det festdagar för honom... och i många hem som han ordnat var han sedan alltid en välkommen gäst».

Lovisa i Älghult bodde i en liten stuga i fåramarken. Hon hade till yrke att böna samt spå i kort och kaffe, även sade hon sig kunna »sätta ner» ungdomar, så dom ej blev gifta, ifall de misshagade henne. Hon var också villig att mot betalning hjälpa andra försmådda gossar eller flickor därmed. Sina tillhörigheter bar hon i en stor säck på ryggen. Om somrarna var hon sällan hemma, hon kunde gå uppåt Östergötland och böna. Lovisa hade många binamn, t. ex. All världens bönanen, Göselta dreft, Lustig dänga, Parra i marka, Fåratappla, Pytta långa m. fl. Lyckades hon »böna samman» något par, ville hon alltid bli väl mottagen i de ungas hem.

Efter den nya tidens genombrott dröjde det inte länge, förrän det tra-

ditionella frieriet genom bönmännens försorg upphörde. Landsbygdens isolering minskade genom de nya kommunikationsmedlen, som öppnade kontakt med yttrevärlden på ett förut oant sätt. Också den gamla föräldraauktoriteten nedbröts, och ungdomarna gjorde sig allt självständigare. Bönmännen blev överflödiga. Inte desto mindre finns fem uppgifter om att frieri med hjälp av böneman förekommit ännu i början av 1900-talet, i ett fall så sent som 1920.

Undersökningen utgör en sammanfattning av en uppsats framlagd vid seminariet i folklivsforskning vid Lunds universitet och förvarad i Folklivsarkivet, Lund.

SUMMARY

Match-makers among peasants

To marry was in bygone days not only a personal affair between a man and a woman. Right up to 1916 it was the woman's father or guardian who had the right to decide over her marriage. The wishes of the parents were often dictated by economical interests and marriage of convenience was usual among the middle classes and the wealthy farmers.

Proposals through a wooer's proxy have been used up to very recent times in Southern Sweden, which obviously is connected with the social structure. The parents here had more influence over their children than in the rest of Sweden, except for the Lapps.

The traditional proposal opened when the young man or his parents arranged for a spokesman to visit the young girl to find out her attitude to the proposal. It could result in quite a lively negotiation between the spokesman and the girl's father or guardian about the advantages and disadvantages of the

¹ Assar Jansson, Giftermål med syskonbyte under 1700-talet, i *Rig*, årg. 38 (1955), s. 83 ff.

² Nils-Arvid Bringéus, *Unnarydsborna*, 1967, s. 104 f.

³ Matthias Zender, *Atlas der deutschen Volkskunde*, Neue Folge, 5. Marburg 1958.

⁴ Troels-Lund, *Dagligt liv i Norden på 1500-talet IX*, 1936, s. 32 f.

⁵ Tobias Norlind, *Svenska allmogens liv*, 2 uppl. 1925, s. 514. — Karlis Straubergs, *Bröllopseder i Skaraborgs län, i Sveriges bebyggelse, Skaraborgs län*, del IV, 1954, s. 50.

⁶ Nicolovius, *Folklivet i Skytts härad i Skåne*, 1924, s. 153.

⁷ Rigmor Frimannslund, *Skikk og tro ved friing og bryllup*, i *Nordisk Kultur XX*, 1949, s. 47.

proposed marriage. The first visit could be followed by many, depending on how "hard to marry" the girl was, before the spokesman could return with a visiting date for the wooer.

Factors contributing to the use of spokesmen could be a lack of marriageable girls in the home district, but also the girl's fear of not being married, or personal shyness. In the end—and the last known proposal by proxy is from 1920—the custom was continued mostly because "it should be done that way".

The spokesman's recompense was usually clothing, such as shirts or shifts, stockings etc., but also food and sometimes cash.

The spokesman was generally someone with a good reputation. Ambulating craftsmen or tradesmen with a good knowledge of people were in great demand. The author ends her study by giving a picture in words of a male and a female proxy.